

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... از این پایان نامه برای
موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیر و تشکر

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْ لَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ»

حمد و سپاس بی پایان خدای منان را که توفیق تحصیل و تحقیق در مباحث دینی و قرآنی را به این بنده حقیر عطا کرد.

با سلام و صلوات بر پیامبر گرامی اسلام و ائمه معصومین علیهم السلام که اول مفسر و مبلغ قرآن به شمار می‌روند.

با تشکر و قدردانی از زحمات علماء دلسوز و اساتید گرانقدری که از علوم و فیوضات آنها در طول دوران تحصیل استفاده کردم به ویژه اساتید محترمی که در این پایان‌نامه مرا یاری کردند؛

استاد عزیز و گرامی راهنما حضرت حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید احمد فقیهی دامت برکاته و استاد گرامی مشاور حضرت حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید محمد رضا موسوی نسب کرمانی دامت برکاته

و استاد محترم داور حضرت حجه الاسلام و المسلمین جعفر انواری دامت برکاته و با قدردانی از زحمات والدین عزیز و تحمل همسر گرامی و فرزندان دلبندم، و با سپاس و تشکر از همه کسانی که به هر نوع در این اثر مرا یاری و راهنمایی کردند.

اهدا و تقدیم

ثواب این اثر را تقدیم می‌کنم به روح مطهر پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سرور زنان عالم حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها و دوازده امام معصوم علیهم السلام
نیز اهدا می‌کنم ثواب این تحقیق را به روح مادر عزیزم که مرا با قرآن و مکتب چهارده معصوم علیهم السلام آشنا و تربیت کرد.

موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)

پایان نامه کارشناسی ارشد
تفسیر و علوم قرآنی

موضوع

آثار تربیتی توسل از دیدگاه قرآن و روایات

استاد راهنما

حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید احمد فقیهی

استاد مشاور

حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید محمد رضا موسوی نسب

دانش پژوه

علی محمد فخری

آذر ماه ۱۳۹۱

چکیده

توسل به ویژه توسل به اهل بیت علیهم السلام در گونه‌ها و روشهای مختلف آن در زندگی مسلمانان و شیعیان امری متداول است. بی شک این امر در زندگی انسان آثار گوناگونی می‌تواند داشته باشد. بررسی آثار تربیتی توسل از دیدگاه قرآن و روایات موضوعی است که پژوهش حاضر با توصیف و تحلیل گزاره‌های مربوط، به بررسی آن می‌پردازد. از آنجا که تربیت انسان‌ها و رساندن آنها به کمال نهایی هدف خلقت و بعثت انبیاء بوده، این بحث از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هدف این پژوهش نشان دادن اهمیت و جایگاه توسل به اهل بیت علیهم السلام در دین اسلام خصوصا در مذهب شیعه، می‌باشد. با بررسی آیات و روایات به دست آمد که توسل به اهل بیت علیهم السلام در حوزه اهداف غایی تربیت، ضمن نشان دادن هدف نهایی زندگی، زمینه‌های وصول به قرب الهی، هدایت و سعادت را فراهم می‌سازد. در زمینه اهداف میانی تربیت نیز، این آثار برای توسل به دست آمد: در بعد بینشی؛ شناخت خدا، یاد خدا و شناخت امام، در بعد گرایشی؛ گرایش به توبه، ایجاد روحیه امید، احساس امنیت، تولی و تبری، تحول روحی، طهارت نفس و کرامت و عزت نفس، در بعد رفتاری؛ الگوگیری، جلوگیری از غرور، تواضع، دعا، دوری از نفاق، جلوگیری از خسران و ندامت و جبران کاستی‌ها.

کلید واژه‌ها: توسل، وسیله، تربیت، آثار تربیتی، اهل بیت علیهم السلام

فهرست مطالب

پیش‌گفتار..... ۱

فصل اول: کلیات و مفاهیم

- ۱- بیان مسأله..... ۴
- ۲- پیشینه تحقیق..... ۵
- ۳- ضرورت تحقیق..... ۵
- ۴- سوالات اصلی و فرعی..... ۶
- ۵- روش انجام تحقیق..... ۶
- ۶- کلید واژه‌ها..... ۷
- ۶-۱- مفهوم تربیت..... ۷
- ۶-۱-۱- تربیت در لغت..... ۷
- ۶-۱-۲- تربیت در اصطلاح..... ۱۰
- ۶-۲- مفهوم توسل..... ۱۱

فصل دوم: ماهیت، جایگاه و شیوه‌های توسل

- مبحث اول: تحلیل مفهوم و ماهیت توسل..... ۱۳
- ۱-۱- توسل در لغت..... ۱۳

- ۱-۲- توسل در اصطلاح..... ۱۶
- ۱-۳- حقیقت توسل و وسیله..... ۱۷
- ۱-۴- توسل و شرک..... ۱۹
- مبحث دوم: جایگاه توسل در اسلام..... ۲۱
- ۱-۲- توسل از منظر قرآن..... ۲۱
- ۲-۱-۱- آیه الوسيله..... ۲۲
- ۲-۱-۲- آیه استغفار..... ۲۴
- ۲-۱-۳- آیه مربوط به فرزندان یعقوب..... ۲۶
- ۲-۱-۴- آیه اعتصام..... ۲۷
- ۲-۱-۵- توسل حضرت آدم به خمرسه طیبه..... ۲۸
- ۲-۲- توسل از منظر روایات فریقین..... ۳۰
- ۲-۳- توسل در سیره مسلمانان..... ۳۱
- ۲-۳-۱- توسل در زمان حیات..... ۳۱
- ۲-۳-۲- توسل در زمان وفات..... ۳۳
- مبحث سوم: شیوه‌های توسل به اهل بیت (علیهم السلام)..... ۳۸
- ۳-۱- رفتن به زیارت قبور مطهر اهل بیت (علیهم السلام)..... ۳۸
- ۳-۲- شرکت در مجالس جشن و عزاداری اهل بیت (علیهم السلام)..... ۳۹
- ۳-۳- محبت به اهل بیت (علیهم السلام)..... ۴۲
- ۳-۴- ذکر و صلوات فرستادن..... ۴۲

فصل سوم: فضائل و حقوق اهل بیت (علیهم السلام)

- مبحث اول: جایگاه و فضائل ائمه معصومین (علیهم السلام) در اسلام..... ۴۵
- ۱-۱- عصمت..... ۴۷
- ۱-۲- ولایت..... ۴۹
- ۱-۳- ولایت تکوینی..... ۵۲
- ۱-۴- علم امام..... ۵۳
- ۱-۵- شاهد و ناظر اعمال بودن..... ۵۵
- ۱-۶- واسطه فیض بودن..... ۵۷

مبحث دوم: حقوق اهل بیت علیهم السلام	۶۱
۱-۲- حق ولایت.....	۶۱
۲-۲- حق اطاعت.....	۶۲
۳-۲- حق مودت.....	۶۴
۴-۲- حق سلام و صلوات.....	۶۷
۵-۲- حق زیارت و توسل.....	۶۹

فصل چهارم: آثار تربیتی توسل

مبحث اول: آثار مربوط به هدف غایی تربیت.....	۷۴
۱-۱- قرب الهی.....	۷۴
۲-۱- هدایت پذیری.....	۷۶
۳-۱- سعادت و رستگاری.....	۸۰
مبحث دوم: آثار مربوط به اهداف میانی تربیت.....	۸۳
۱-۲- آثار بینشی.....	۸۳
۱-۱-۲- شناخت خداوند.....	۸۳
۲-۱-۲- یاد خداوند.....	۸۵
۳-۱-۲- شناخت امام.....	۸۸
۲-۲- آثار گرایشی.....	۹۰
۱-۲-۲- گرایش به توبه و استغفار.....	۹۰
۲-۲-۲- ایجاد روحیه امید.....	۹۳
۳-۲-۲- احساس امنیت.....	۹۵
۴-۲-۲- تولی و تبری.....	۹۷
۵-۲-۲- تحول روحی.....	۹۹
۶-۲-۲- طهارت نفس.....	۱۰۰
۷-۲-۲- کرامت و عزت نفس.....	۱۰۱
۳-۲-۲- آثار رفتاری.....	۱۰۳
۱-۳-۲- الگوگیری از اهل بیت علیهم السلام	۱۰۳
۲-۳-۲- جلوگیری از غرور.....	۱۰۵

- ۱۰۶..... ۲-۳-۳- تواضع و فروتنی.....
- ۱۰۸..... ۲-۳-۴- دعا.....
- ۱۱۰..... ۲-۳-۵- دوری از نفاق.....
- ۱۱۱..... ۲-۳-۶- جلوگیری از خسران و ندامت.....
- ۱۱۳..... ۲-۳-۷- جبران کاستیها و یافتن مسیر کمال.....
- ۱۱۵..... پاسخ به یک شبهه.....

فصل پنجم: جمع بندی و نتیجه گیری

- ۱۱۸..... جمع بندی و نتیجه گیری.....
- ۱۲۲..... فهرست منابع و مآخذ.....

پیش‌گفتار

«يَا سَادَتِي وَ مَوَالِيَّ إِنِّي تَوَجَّهْتُ بِكُمْ أَيْمَتِي وَ عُذَّتِي لِيَوْمِ فَقْرِي وَ حَاجَّتِي إِلَى اللَّهِ وَ تَوَسَّلْتُ بِكُمْ إِلَى اللَّهِ»^۱؛ ای سادات و سرپرستان من، * همانا من به شما روی آوردم که امامان من هستید و ذخیره من برای روز تهیدستی و نیازمندیم به درگاه خدا خواهید بود و به وسیله شما به درگاه خدا متوسل شدم. خداوند آن عظیم‌ترین و قدرتمندترین موجود عالم هستی، که به اقتضای خالقیتش انسان را آفرید و به اقتضای صمدیتش از او بی‌نیاز است، انسان را سرشار از فقر و نیاز قرار داد و این نیاز را در عمق وجودش نهادینه کرد به طوری که منکرین نسبت به حضرتش هم در سخت‌ترین لحظات دست نیاز به سویش دراز می‌کنند و از او کمک می‌خواهند؛ «فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ...»^۲؛ و هنگامی که بر کشتی سوار می‌شوند، خدا را پاکدلانه می‌خوانند، و چون به سوی خشکی رساند و نجاتشان داد، بناگاه شرک می‌ورزند.

ناتوانی انسان در زمینه‌های مختلف و جهل او نسبت به آینده، نیازش را به این وجود قدرتمند و متعالی بیش از پیش می‌کند. برخی معتقدند که هر کس در برآوردن نیاز و رفع مشکلاتش، خودش با پروردگار عالم هستی ارتباط برقرار کند و از او کمک بخواهد، ولی آن ذات اقدس خودش سفارش نموده که به سراغ وسیله و واسطه‌ای که ما را به وجود مقدسش نزدیک می‌کند برویم و به حبل و ریسمانی که ما را به او متصل می‌کند، تمسک بجوییم. این سخن وحی است که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ»^۳؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا کنید و به او [توسل و] تقرب جوید و در راهش جهاد کنید، باشد که رستگار شوید.

از اینرو توسل در دین اسلام و به خصوص مذهب شیعه از جایگاه والایی برخوردار است و ریشه قرآنی و روایی دارد و جزء اعتقادات مهم به شمار می‌رود. شیعه معتقد است که باید دست به دامن

۱. شیخ عباس قمی، مفاتیح الجنان، دعای توسل .

۲. عنکبوت / ۶۵ .

۳. مائده / ۳۵ .

کسی زد که مقرب درگاه حق است و با عنایات ویژه او مسیر کمال و هدایت را طی کرده و با اراده او تطهیر شده است، از اینرو این شایستگی را پیدا کرده تا راهنما و هادی گمراهان و مربی و مطهر دیگران قرار بگیرد. این توسل که در فرهنگ شیعه با شیوه‌های گوناگون از جمله زیارت، اظهار محبت، برپایی مجالس عزا و ... امری رایج است، دارای آثار مختلفی در ابعاد گوناگون می‌باشد. یکی از این ابعاد بعد تربیتی و اخلاقی است که هدف بعثت انبیاء و اولیاء از آدم تا خاتم بوده است. از طرفی مخالفان توسل نه تنها برای آن اثری قائل نیستند بلکه این امر را شرک و بدعت می‌دانند و آشکارا و پنهان به مبارزه با آن و مظاهر آن می‌پردازند. پژوهش حاضر ابتدا با استناد به آیات و روایات، جایگاه و اهمیت توسل را در اسلام نشان می‌دهد و در پایان آثار تربیتی آنرا در آیات و روایات بررسی نموده است. امید است که این اثر در جامعه اسلامی مثمر ثمر واقع شده و نزد حضرت حق و چهارده معصوم مورد قبول قرار گیرد.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱- بیان مسأله

یکی از اهداف اساسی خلقت انسان‌ها و بعثت پیامبران و امامان معصوم علیهم‌السلام تزکیه و تربیت انسان برای رسیدن به کمال و سعادت و قرب الهی است و انسان‌ها خود به تنهایی نمی‌توانند این مسیر را طی کنند زیرا خود را قاصر و ناتوان می‌بینند و در مواجهه با مشکلات مادی و معنوی و رفع آنها ضعیف و ناتوان هستند. خداوند در این باره می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ»؛ ای مردم، شما به خدا نیازمندید، و خداست که بی‌نیاز ستوده است.

یکی از راه‌هایی که دین مبین اسلام برای جبران این نقیصه معرفی می‌کند توسل به اولیای معصوم الهی علیهم‌السلام به عنوان وسایط فیض الهی است که مقرب درگاه او هستند و قادرند مشکلات و موانع را از سر راه ما بردارند.

توسل یعنی وسیله قرار دادن کسی یا چیزی برای رسیدن به مقصود. از این رو وسایل و واسطه‌ها زیاد هستند و در ارتباط با خداوند به هر عمل و عبادتی که باعث نزدیک شدن به خداوند متعال می‌شود، وسیله گفته می‌شود که مهمترین آنها ایمان به خدا و پیامبر اکرم و عبادات همچون نماز و زکات و روزه و حج و هر کار خیر می‌باشد.

در پژوهش حاضر توسل مصطلح در عرف و فرهنگ شیعه منظور است که انسان اولیای الهی و اهل بیت علیهم‌السلام را در پیشگاه خداوند واسطه قرار می‌دهد تا وسیله رسیدن او به سعادت و قرب الهی و برآوردن حاجات مادی یا معنوی او گردند. این توسل آثار فراوانی در زندگی انسان‌ها دارد از جمله آثار تربیتی، یعنی آثاری که باعث رشد و پرورش انسان‌ها به سوی کمال و سعادت ابدی می‌شود. از آنجا که تربیت انسان ابعاد فراوانی دارد، در این پژوهش بعد اخلاقی و معنوی آن مد نظر است. یعنی آنچه که روحیه معنوی و اخلاقی را در فرد یا جامعه ایجاد یا تقویت می‌کند و در نهایت او را به اوج قله کمال می‌رساند. بررسی این آثار تربیتی از دیدگاه قرآن و روایات موضوعی است که در پژوهش حاضر به آن پرداخته می‌شود و مشخصه خاص آن به شمار می‌رود.

۲- پیشینه تحقیق

از دیر زمان اندیشمندان مسلمان به موضوع توسل پرداخته‌اند و کتاب‌هایی را تالیف کرده‌اند. در این تالیفات ارزشمند به صورت کلی اصل توسل و چیستی و جایگاه آن در قرآن و روایات و سیره مسلمین بررسی شده و به شبهات مربوط به توسل پاسخ داده شده است.

هر چند در آیات و روایات آثار تربیتی توسل به صورت پراکنده آمده است، اما با توجه به جایگاه و اهمیت توسل در جامعه شیعی، این موضوع از بعد تربیتی کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تا جایی که بررسی شد اثری که به صورت مستقل به این بحث پرداخته باشد و آثار تربیتی توسل را از دیدگاه قرآن و روایات بیان کرده باشد، یافت نشد. همچنین به این موضوع به صورت جزئی هم در جایی پرداخته نشده است.

چند پایان‌نامه تا حدودی نزدیک به این موضوع نوشته شده است: حمیده کبیری‌زاده در پایان‌نامه کارشناسی ارشد قرآن و حدیث، با موضوع «توسل از دیدگاه قرآن و حدیث» در بخشی از آن به نقش و آثار توسل در حیات فردی و اجتماعی به صورت کلی پرداخته ولی به آثار تربیتی آن اشاره نکرده است.

پروین ژیان‌پناه در پایان‌نامه خود با عنوان «نقش توکل و توسل در تربیت انسان»، بیشتر به جنبه روان شناختی توکل و توسل پرداخته و این موضوع را از دیدگاه آیات و روایات کمتر مورد توجه قرار داده است علاوه بر اینکه بیشتر به نقش توکل در تربیت اشاره شده است.

مریم صادقی ده‌آبادی در پایان‌نامه خود با عنوان «تاثیر زیارت در آرامش روحی و فکری جوانان»، به تاثیرات زیارت به عنوان روشی از روش‌های توسل توجه کرده و آثار آنرا در آرامش روحی تنها جوانان بررسی کرده که از این جهت نسبت به موضوع پژوهش حاضر بسیار جزیی است، علاوه بر اینکه تاثیر آن از دیدگاه آیات و روایات کتر مورد توجه قرار گرفته است.

بنابراین تفاوت پژوهش حاضر با پایان‌نامه‌هایی که اشاره شد در این است که در این پژوهش آثار تربیتی توسل به اولیاء الهی از دیدگاه قرآن و روایات بررسی می‌شود و این ویژگی و خصیصه آن است.

۳- ضرورت تحقیق

الف- توسل از نگاه مذهب شیعه اهمیت فراوانی دارد و در قرآن و روایات برآن تاکید فراوان شده است. این مسئله آثار تربیتی فراوانی دارد که در جای خود باید به آن پرداخته شود.

ب- موضوع توسل به معنای خاص آن یعنی توسل به اولیاء الهی به عنوان واسطه فیض در جامعه شیعی مورد توجه و اهتمام و عمل بوده و برای شیعیان و دیگران موضوع مورد سوالی است که چرا

توسل؟ بررسی آثار تربیتی توسل و توجه دادن افراد به آن می‌تواند پاسخی به چرایی آن بوده و زمینه را برای بهره‌مندی افراد از آن فراهم نمود.

ج- همانطور که در پیشینه گذشت هر چند در مورد بحث توسل از نگاه قرآن و روایات آثاری نوشته شده ولی به این جنبه بحث یعنی بررسی آثار تربیتی آن پرداخته نشده است لذا لازم است از این جنبه به آن پردازیم.

د- اگر بتوان آثار تربیتی توسل را از دیدگاه قرآن و روایات نشان داد مسئولین امور تربیتی و روانشناسی هم می‌توانند از توسل به عنوان راهکار تربیتی استفاده کنند.

ه- از آنجا که تربیت و هدایت انسان‌ها و رساندن آنها به سعادت ابدی از اهداف همه انبیاء و اولیای الهی بوده پرداختن به مسائل تربیتی و نشان دادن آثار آنها در راستای این اهداف می‌باشد لذا ضرورت دارد به آن پرداخته شود.

۴- سوالات اصلی و فرعی

سوال اصلی: آثار تربیتی توسل از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

سوالات فرعی:

- ۱- توسل از منظر قرآن و روایات چیست؟
- ۲- توسل در زمان حیات و وفات و شیوه‌های ارتباط و توسل چیست؟
- ۳- جایگاه و فضائل اهل بیت علیهم‌السلام چیست؟
- ۴- حقوق اهل بیت علیهم‌السلام کدام است؟

۵- روش انجام تحقیق

فن مطالعه: با توجه به نظری بودن این پژوهش مطالعه و دست‌یابی به اطلاعات درباره آثار تربیتی توسل از طریق مراجعه به آثار مکتوب در کتابخانه‌ها یا نرم افزارها صورت پذیرفته و دیگر فنون مطالعه همانند مطالعه میدانی و امثال آن در این پژوهش متفی است.

ابزار و روش گردآوری اطلاعات: در گردآوری اطلاعات به منابع مکتوب یا نرم افزارها مراجعه شده و ثبت اطلاعات نیز از طریق فیش‌نویسی بوده است.

۶- کلید واژه‌ها

۶-۱- مفهوم تربیت

۶-۱-۱- تربیت در لغت

واژه «تربیت» در زبان عربی از ریشه «ربو» یا «ربب» اشتقاق یافته است. ابن فارس در معجم مقاییس اللغة می‌نویسد: «الراء و الباء و الحرف المعتل و كذلك المهموز منه يدل على اصل واحد و هو الزيادة و النماء و العلو»؛^۱ «ربو و ربی و رباً» به معنای زیادت، رشد و بالایی است. راغب اصفهانی در مفردات نیز می‌نویسد: «رَبًّا: إذا زاد و علا»؛^۲ ربا به معنای زیادی و بالایی است. سایر فرهنگ‌های لغت نیز همین معانی را برای این ماده به کار برده اند. کاربردهای گوناگون از ریشه «ربو» نیز همین معنا را می‌رساند مانند «ربو» نفس عمیق و بلند را گویند که موجب برآمدن سینه است. «ربوه و ربوه و رابه» به سرزمین بلند و مرتفع گویند و «ربا» یعنی زیادی سرمایه.^۳

بنابراین «رَبَّو» در لغت به معنای رشد و زیادت است و بر این اساس تربیت که مصدر باب تفعیل است به معنای زیاد کردن، افزودن، پرورش دادن و فراهم آوردن موجبات رشد شیء است. اما «ربب» در لغت به معنای آقا، مالک، خالق، صاحب و تربیت کننده است. ابن فارس می‌نویسد: «فالرب؛ المالك و الخالق و الصاحب و الرب المصلح للشيء»؛^۴ ربّ به معنای مالک و خالق و صاحب است و ربّ یعنی اصلاح کننده چیزی.

بنابراین تربیت به معنای سرپرستی و به کمال رساندن شیء است. برخی لغت دانان تربیت را اشتقاق یافته از «رب» دانسته و معتقدند اصل تربیت مضاعف بوده و آنرا با توجه به این ریشه تعریف کرده اند به عنوان نمونه راغب اصفهانی می‌نویسد: «الرب في الاصل التربه و هو انشاء الشيء حالا فحالا الى حد التمام»؛^۵ رب در اصل به معنای تربیت و پرورش است و عبارت است از ایجاد کردن حالتی پس از حالت دیگر در چیزی تا به حد تمام و کمال خود برسد.

۱. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴۸۳.

۲. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۴۰.

۳. احمد بن خلیل فراهیدی، العین، ج ۸، ص ۲۸۳.

۴. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ص ۳۸۱.

۵. المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۳۶.

اما بعضی معتقدند که برگرداندن واژه تربیت به ریشه «رب» دلیل کافی ندارد زیرا معنی لغوی «رب» مالک و صاحب اختیار است و با معنای پرورش و رشد که در معنای لغوی تربیت نهفته است، تناسب ندارد، بلکه تربیت و تدبیر از لوازم معنای مالک و صاحب اختیار می‌باشد همانطور که از شئون ربوبیت الهی تربیت همه موجودات و هدایت آنها به کمال می‌باشد.^۱

بنابر تعاریف فوق واژه «تربیت» از دیدگاه لغویون دارای معنای وسیعی است که شامل پرورش، نمو، زیادی، ایجاد زمینه های پرورش و رشد شیء و... می باشد.

مفهوم شناسی تربیت در قرآن

واژه «تربیت» به عنوان مصدر باب «تفعیل» در آیات قرآن استعمال نشده است مگر در دو مورد و در موارد مربوط به تربیت اخلاقی از واژه «تزکیه» بجای آن استفاده شده است. اشاره شد برخی تربیت را از ریشه «رب» می دانند و در قرآن کلمه «رب» به معنای مالک و صاحب اختیار می باشد که از لوزم آن تدبیر و تربیت می باشد. ولی ماده «ربو» در قرآن کریم با مشتقات مختلف و به صورت اسم و فعل به کار رفته است و در همه موارد معنای رشد و زیادتی به گونه ای لحاظ شده است که به چند آیه اشاره می کنیم:

الف- تمام آیاتی که در آنها کلمه «ربا» آمده به معنای زیادی مال و رشد آن است که به دو نمونه اشاره می‌شود: خداوند می فرماید: «وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبًّا لِيَرْبُوًا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوًا عِنْدَ اللَّهِ»^۲؛ و آنچه [به قصد] ربا می‌دهید تا در اموال مردم سود و افزایش بردارد، نزد خدا فزونی نمی‌گیرد.

مرحوم علامه طباطبایی در این باره می‌نویسد: «کلمه «ربا» به معنای نمو مال و زیاد شدن آن است و جمله «لیربوا...» اشاره به علت این نامگذاری می‌کند، که چرا ربا را ربا خواندند بنابراین مراد این است که مالی که شما به مردم داده‌اید تا اموالشان زیاد شود، نه برای اینکه خدا راضی شود نزد خدا زیاد نمی‌شود و نمو نمی‌کند، و ثوابی از آن عایدتان نمی‌شود، برای اینکه قصد قربت نداشته اید»^۳.

راغب اصفهانی در مفردات با استناد به آیه شریفه «يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ»^۴ چنین می نویسد:

۱. سید احمد فقیهی، روش های تربیت اخلاقی قرآن در المیزان، قم، موسسه امام خمینی ۱۳۸۹، ص ۳۴.

۲. روم / ۳۹.

۳. محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۱۸۵.

۴. بقره / ۲۷۶.

زیادی و افزایش مال که به عنوان برکت مال مطرح است در ربا وجود ندارد اما در صدقات افزایش وجود دارد.^۱

علامه طباطبایی نیز فزونی صدقات را به افزایش در دنیا و آخرت تعمیم می دهد و می فرماید:

کلمه «ارباء» که مصدر فعل «یربی» است به معنای نمو و رو به زیادت نهادن است^۲

ب- «وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا»^۳؛ و بگو: پروردگارا، آن دو را رحمت کن چنان که مرا در خردی پروردند.

آقای مصطفوی در مورد معنای کلمه «ربیانی» می نویسد: «واژه «ربیانی» از ریشه «ربو» اشتقاق یافته نه از «رب» زیرا مقصود رشد بدنی و جسمانی فرزند است که زمینه تحقق آنرا پدر و مادر فراهم می کنند؛ اما تربیت و رشد معنوی در اغلب موارد و نسبت به اغلب فرزندان محقق نمی شود و مفهوم تربیت عام است و شامل جميع مراتب رشد و نمو و زیادی در هر مرتبه ای و به هر مقداری و به هر کیفیتی چه مادی و معنوی می شود»^۴

ج- «فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَ رَبَّتْ إِنَّ الْأَذَىٰ أُحْيَاهَا لَمُحْيٍ الْمَوْتَىٰ...»^۵؛ و چون باران بر آن فروریزیم به جنبش درآید و بر دمَد. آری، همان کسی که آن را زندگی بخشید قطعاً زنده کننده مردگان است.

واژه «رَبَّتْ» از ماده «ربو» (بر وزن غلو) به معنای افزایش و نمو است.^۶ راغب در مفردات درباره این آیه شریفه می نویسد: «رَبَّا إِذَا زَادَ وَ عَلَا»^۷؛ زمانی گفته می شود رَبَّا که زیاد شود و بالا بیاید. در آیات دیگری نیز ماده «رَبَوَ» به کار رفته است از جمله: کف روی آب (رعد ۱۷) عذاب الهی (حاقه ۱۰) تپه و بلندی (ربوه) که در همه موارد معنای زیادی و نمو وجود دارد.

۱. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۴۰.

۲. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۴۱۸.

۳. اسراء / ۲۴.

۴. حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۴، ص ۳۷.

۵. فصلت / ۳۹.

۶. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۰، ص ۲۹.

۷. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۴۰.

۶-۱-۲- تربیت در اصطلاح

تربیت از مفاهیمی است که دارای تعاریف بسیاری است و هر مکتبی مناسب با اهدافی که در نظر دارد آنرا تعریف نموده است. محققان و دانشمندان علوم تربیتی در اسلام نیز تربیت را به تعبیر مختلف و بیانات گوناگونی تعریف کرده‌اند که نمونه‌ای از این تعاریف را ذکر می‌کنیم:

۱- تعلیم و تربیت فعل و انفعالی است میان دو قطب سیال (مربی و متربی) که مسبوق به اصلی و متوجه به هدفی و مستلزم طرح نقشه‌ای باشد.^۱

۲- رفع موانع و ایجاد مقتضیات برای آنکه استعدادهای انسان در جهت کمال مطلق شکوفا شود.^۲

۳- بر انگیزختن و فراهم آوردن موجبات رشد و پرورش و شکوفایی تمام استعدادها، توانایی‌ها و قابلیت‌های انسان به منظور رسیدن به کمال و سعادت مطلوب.^۳

۴- پرورش دادن استعدادهایی که در فرد مورد تربیت موجود است.^۴

۵- فرایند زمینه‌سازی، معرفی و به کارگیری راه کارهای شناختی، انگیزشی و عملی و از میان بردن موانع به منظور رشد و شکوفایی در جهت کلیه زمینه‌هایی که دست خلقت و آفرینش خداوندی در انسان قرار داده است.^۵

همانطور که از تعاریف فوق معلوم می‌شود، در بیشتر این تعاریف مسئله پرورش و شکوفایی استعدادهای انسان وجود دارد و هر تعریفی مطابق با بحثی است که منظور بوده است.

هر چند تربیت ساحت‌های مختلف و متعددی دارد، اما در پژوهش حاضر آنچه از تربیت مد نظر است، بعد اخلاقی و معنوی آن است و ما به دنبال بررسی آثار معنوی و اخلاقی توسل هستیم یعنی آثاری که زمینه رشد روحی و معنوی را در فرد فراهم می‌کند، تا به کمال و سعادت نهایی برسد. از این رو از تربیت این تعریف اراده شده است: «فراهم آوردن زمینه‌های لازم برای پرورش و رشد معنوی و اخلاقی انسان به منظور تزکیه نفس و رسیدن به سعادت و کمالی که هدف آفرینش انسان است».

۱. علی آریایی، اصول آموزش و پرورش ص ۱۳.

۲. مصطفی دلشاد تهرانی، سیری در تربیت اسلامی، ص ۲۴.

۳. محمد بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، ص ۳۵.

۴. مرتضی مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۱۴.

۵. سید احمد فقیهی، روشهای تربیت اخلاقی قرآن در المیزان، قم، موسسه امام خمینی، ۱۳۸۹، ص ۳۸.

۶-۲- مفهوم توسل^۱

«توسّل» و «الوسیله» هر دو از ماده «وَسَلَ» مشتق شده است و در کتب لغت برای لفظ «الوسیله» این معانی به کار رفته است: قربت، منزلت، درجه، طلب و ...^۲

اما با توجه به اینکه وسیله همان ابزار و آلاتی است که انسان آنها را برای رسیدن به مقصود به کار می‌گیرد، مثلاً برای رسیدن به قربت، اهل بیت (علیهم‌السلام) را وسیله قرار می‌دهد، اگر می‌بینیم که وسیله به قربت و امثال آن معنا شده است از باب ذکر سبب و اراده مسبب است.

توسل هم در لغت یعنی وسیله جویی و واسطه قرار دادن چیزی یا کسی برای رسیدن به مقصود و حوائج که در فارسی به درخواست، استمداد، وسیله گرفتن و... معنا شده است.^۳

آنچه از اصطلاح توسل در این پژوهش مد نظر است، این است که توسل یک رابطه روحی و معنوی است که در قالب‌های مختلف مثل زیارت، حضور در مجالس اهل بیت، دعا و... رخ می‌دهد و از این طریق، انسان اولیاء الهی و انسان‌های کامل یعنی اهل بیت (علیهم‌السلام) را برای رسیدن به قرب الهی و سعادت ابدی یا برآوردن حوائج مادی و معنوی، در درگاه خداوند متعال واسطه قرار می‌دهد. همان چیزی که در عرف و فرهنگ شیعه متداول است.

۱. در فصل بعدی که اختصاص دارد به مباحث توسل و درباره ماهیت و جایگاه توسل بحث می‌شود، معنای لغوی و اصطلاحی توسل را هم به طور مفصل در آنجا بررسی می‌کنیم و در اینجا به طور اجمال معنای توسل و وسیله بیان می‌شود.

۲. ر. ک: فصل دوم، ص ۱۴ و ۱۳.

۳. ر. ک: همان، ص ۱۵.